

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)
Smithuis, J.

Citation

Smithuis, J. (2019, February 6). *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/68326>

Author: Smithuis, J.

Title: Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)

Issue Date: 2019-02-06

Chapter 2

Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden

Abstract

This article analyses the political advance of the craft guilds in the episcopal city of Utrecht (Northern Netherlands) from the moment they first appear in the sources, in the 1260s, until the proclamation of Utrecht's guild constitution in 1340-1341. Instead of merely focusing on the short episode of 'guild revolution' (in this city in 1304), longer-term developments are studied before and after this date, notably the evolution of political discourse, institutions and practices, as well as the related development of the city's military organisation. In all these areas, it can be shown that the craft guilds in Utrecht developed a clear and unified strategy that led to the domination of their corporate discourse and institutions in local government around 1340. It is argued that the most important factors in this evolution were external political circumstances, notably a weak bishop and the antagonistic collaboration between patricians, ministerial families and the count of Holland in Utrecht's *hinterland*, as well as the successful integration of the burgher and guild communities. For the success of the guilds in Utrecht and other middle-sized episcopal cities, political factors seem to have been more important than economic ones.

This chapter was published as: J. Smithuis, 'Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden. Hoe de gilden hun centrale positie verwierven in het stadsbestuur van Utrecht, circa 1260-1340', *Stadsgeschiedenis* 13:1 (2018) 1-19.

Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden.

Hoe de gilden hun centrale positie verwierven in het stadsbestuur van Utrecht, circa 1260-1340*

Op 8 mei 1304 maakten de bestuurders (oudermannen) van vermoedelijk 21 ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht een oorkonde openbaar.¹ Daarin bedeeden zij zichzelf en hun organisaties een belangrijke rol in het stadsbestuur toe. Na de assertief geformuleerde aanhef *Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden van der stat van Utrecht maken cont* (...) volgt een lijst van circa twintig punten, waarin de oudermannen hun visie op het reilen en zeilen van de stad uiteenzetten en deze meteen verankerden in de lokale politieke instituties. Invoering van hun plannen zou voor grote veranderingen zorgen, niet alleen in het bestuur van de stad, maar ook op sociaaleconomisch terrein, onder meer door de uitbouw van de gilden als autonome beroepsverenigingen met ‘gildedwang’, dat wil zeggen de verplichting om lid te worden indien men het ambacht uitoefende. Uiteraard stond de brief van de Utrechtse gildebestuurders niet op zichzelf. Hij was voorafgegaan door een aantal eerdere pogingen, vanaf ongeveer het midden van de dertiende eeuw, om meer invloed in het stadsbestuur te krijgen, maar deze pogingen hadden beperkt succes gehad. Dit zou echter veranderen in 1304.

De brief van de Utrechtse gilden is sterk verwant aan bewegingen in dezelfde periode in andere Europese steden. Overal waren deze gericht op een grotere politieke participatie en representatie van gewone burgers tegenover de traditionele macht van gesloten bestuurlijke elites.² Waar deze bewegingen op de langere termijn slaagden, veranderde de plaatselijke constitutie ingrijpend, onder andere door de creatie van nieuwe

---

* Het onderzoek dat aan deze bijdrage ten grondslag ligt, werd mede gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Mijn dank gaat uit naar de externe referenten en naar Jelle Haemers, Peter Hoppenbrouwers, Bram van den Hoven van Genderen, Hilde Greefs en René Post voor hun waardevolle commentaar en hulp bij eerdere versies van deze bijdrage.

¹ Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-55. De term ‘gilden’ wordt hier gebruikt zoals in de Duitse literatuur gangbaar is en staat voor zowel verenigingen van ambachten als kleinhandelsverenigingen en niet voor koopmansgilden of -hanzen. De groothandel was in Utrecht formeel uitgesloten van het gildesysteem. Het aantal gilden was in 1304 vermoedelijk al 21. Zie Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’.

² Op dit vlak is een uitgebreide literatuur beschikbaar. Zie ondermeer, met verwijzingen aldaar: S.K. Cohn, *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425: Italy, France, and Flanders* (Cambridge, MA 2006); De Munck, *Guilds*, 29-72; Watts, *The making of polities*, 109-112; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 251-253.

politieke instellingen en verkiezingsprocedures.³ In de Zuidelijke Nederlanden werden deze veranderingen ingezet in de grotere steden in Vlaanderen en Brabant rond 1302, maar ook in de Noordelijke Nederlanden had de gildebeweging invloed, met name in Utrecht. Deze bisschopsstad was zelfs in de late middeleeuwen een van de weinige steden waar de gilden een centrale positie in het stadsbestuur verwierven. Naast Utrecht lukte dit – rond dezelfde tijd – in de Nederlanden alleen in de grote handels- en textielcentra Gent en Brugge en in de bisschopsstad Luik.⁴

Er is veel nagedacht over de factoren die bijdroegen aan een geslaagde gildebeweging. Vaak genoemd worden een ‘kritische massa’ van ambachtslieden, zoals die werkzaam in de textielindustrieën van de grote steden, en een gunstige politieke situatie, met meerdere binnen- en buitenstedelijke machtsspelers die in een crisissituatie tegenover elkaar uitgespeeld konden worden.⁵ Soms wordt een omvangrijke exportindustrie, met name de textielnijverheid, als een randvoorwaarde gezien voor het verwerven van politieke rechten door gilden. De talrijke voorbeelden van kleinere en economisch meer gediversifieerde steden, zoals de bisschopssteden in de Nederlanden en het Duitse Rijngebied, logenstraffen dit.⁶ Er was bovendien meer nodig dan een opstand om een duurzame verandering van het politieke stelsel tot stand te brengen. Hoe slaagden gilden er in om hun aanvankelijke succes om te zetten in een daadwerkelijke transformatie van het lokale politieke bestel?

Onder historici bestaat er een vrij grote consensus over de aard van de overgang van een patricisch-oligarchisch bestuur naar een meer representatief gildebestuur: deze zou radicaal geweest zijn en in de meeste steden terug te voeren tot een korte episode van opstand of crisis, in veel van de betrokken steden rond 1302. Dit gezichtspunt blijkt uit de veelgebruikte benaming ‘gilderevoluties’.⁷ Carlos Wyffels, die de overgang naar de zogeheten ‘corporatieve periode’ in Vlaanderen en Brabant bestudeerde, stelt dat de

---

³ Overzichten voor de Nederlanden: Prak, ‘Corporate politics’; Wyffels, *De oorsprong*, 23-32.

⁴ Wahl, ‘Participative political institutions’. Zie ook Hugo Soly, die in dit verband een te groot onderscheid maakt tussen steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden: Soly, ‘The political economy’.

⁵ Zie onder meer Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’; De Munck, *Guilds*, 39-47; Dumolyn, ‘Guild politics’, 18-29.

⁶ Dumolyn, ‘Guild politics’, 20 en 32; zie ook Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’, 53-54, en De Munck, *Guilds*, 44-45.

⁷ Over deze term, zie onder meer Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 260-263; Dumolyn en Haemers, ‘Patterns of urban rebellion’; Prak, ‘Corporate politics’, 75-77 en 79; voor kritiek bijvoorbeeld K. Czok, ‘Zunftkämpfe, Zunftrevolutionen oder Bürgerkämpfe’, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 8 (1958/1959) 129-143.

verwerving van autonomie en politieke rechten door de gilden ‘bijna overal op revolutionaire wijze en vrijwel plotseling’ gebeurde.⁸

Het revolutionaire karakter van de overgang kan echter gemakkelijk leiden tot het idee van een cesuur tussen ‘voor’ en ‘na’ die niet recht doet aan de historische werkelijkheid. In casestudies hebben historici voor verschillende steden opgemerkt dat er in de periode volgend op een (partiële) overname van de lokale macht door gilden niet onmiddellijk rust in de stad weerkeerde en dat nieuwe bestuurlijke regelingen soms nog lange tijd het voorwerp waren van strijd. Niet alleen was er de begrijpelijke weerstand van de oude elite die in verschillende steden, zoals in Brabant, al snel tot terugval leidde. In de meeste steden trad er een langere periode van politieke instabiliteit in wegens onenigheid over hoe in de praktijk de macht verdeeld moest worden. Voor Gent en Brugge, bijvoorbeeld, is aangetoond dat er tot ver in de veertiende eeuw regelmatig politieke onrust optrad en dat pas na 1360 een periode van stabiliteit en consensus aanbrak waarin de machtsverhoudingen tussen de gilden onderling, en tussen de gilden en oude patricische families, redelijk uitgekristalliseerd waren.⁹ In het algemeen was er sprake van een grote lokale en regionale variatie, zowel wat betreft de slagingskansen van de ambachtsgilden als de institutionele oplossingen die tot stand kwamen.¹⁰

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe de institutionele transformatie in de periode rond 1304 in Utrecht vorm kreeg en welke factoren daarbij van belang waren. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar binnenstedelijke ontwikkelingen, maar ook naar politieke actoren en omstandigheden buiten de stedelijke gemeenschap die op de interne ontwikkelingen van invloed konden zijn.¹¹ Bovendien staan niet alleen politiek-institutionele ontwikkelingen centraal, maar ook strategieën van de gilden op gerelateerde terreinen, met name dat van de militaire organisatie en van het politieke discours.

Alleen een analyse over een langere periode kan de transformaties die in en rond laatmiddeleeuwse stadsbesturen plaatsvonden door het optreden van de gilden beter doen begrijpen. De hier behandelde periode omvat bijna een eeuw, vanaf de eerste tekenen van de gilden in Utrecht in de jaren 1260 tot circa 1340. In 1340-1341 werden de nieuwe grondbeginselen van het stadsbestuur vastgelegd in het Stadsboek, dat in dit kader als

---

⁸ Wyffels, *De oorsprong*, 32.

⁹ Zie onder meer M. Boone en M. Prak, ‘Vorsten, patriciërs en burgers. De kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen’, in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124, aldaar 95-98.

¹⁰ Vergelijk: Prak, ‘Corporate politics’, 78: ‘Urban constitutions should (...) be understood as compromise solutions’.

¹¹ Zie voor een dergelijke aanpak ook: Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”.

voorlopig eindpunt is genomen.¹² In het navolgende worden de verschillende stappen die de gilden in Utrecht in deze periode doorliepen geanalyseerd. Daarbij gaat de aandacht eerst naar de discursieve strategieën van de gilden om politiek gehoord te worden, en vervolgens naar hun strategieën op het politieke en militaire vlak, gezien in relatie tot andere actoren en het bredere kader waarin zij optraden.

Gilden en het politieke discours

Een begrip dat behulpzaam kan zijn bij de analyse is dat van de ‘politieke gilden’. Met dit begrip wordt bedoeld op de transformatie die de gilden (en daarmee ook de steden als geheel) doormaakten in de overgang van in de eerste plaats beroepsverenigingen naar politieke instituten met een formele rol in het stadsbestuur. Er is, mogelijk door de variatie in die rollen, geen duidelijke consensus over wat een gilde precies tot een ‘politiek gilde’ maakte.¹³ Er zijn op basis van de literatuur echter wel verschillende aspecten of stadia te onderscheiden die de overgang van louter beroepsverenigingen naar ‘politieke gilden’ markeerden: een adviserende rol van gildevertegenwoordigers in het bestuur van de stad en/of een directe afvaardiging in de stedelijke bestuurslichamen, zoals schepenbank of raad; een formele rol of jurisdictie in de stedelijke rechtspraak, zoals bij het toezicht op het ambacht of de markthandel; en (een grote mate van) autonomie in het maken van eigen regels voor de leden en het kiezen van eigen bestuurders.

In de steden waarin de gilden een centrale positie wisten te verwerven, ging de ontwikkeling nog verder: daar werden de gilden het belangrijkste of enige organisatieprincipe van de stedelijke politieke gemeenschap, oftewel de gemeenschap van burgers.¹⁴ In deze opzet belichaamden de gilden samen de eenheid van de stad, en werd hun corporatieve ideologie het officiële discours. Voor sommige onderzoekers, zoals Franz Irsigler, zijn dit pas de echte ‘politieke gilden’. In de praktijk kon dit betekenen dat er aparte gilden kwamen om burgers ‘zonder ambacht’ (zoals de leden van oude patricische families) in onder te brengen, of dat zij in de bestaande gilden als zuiver

---

¹² Dit boek is ook bekend onder de naam *Liber albus* (‘het witte boek’), maar omdat dit een latere aanduiding betreft, wordt hier gebruik gemaakt van een moderne vertaling van de eigentijdse benaming *der stat boec*. Zie Muller, *Rechtsbronnen* IV, 361-362.

¹³ Vergelijk: Schulz, ‘Die politische Zunft’; Dumolyn, ‘Guild politics’, 26-31; Irsigler, ‘Zur Problematik’; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 807-808; Wyffels, *De oorsprong*, spreekt van de ‘pre-corporatieve’ en ‘corporatieve’ periode.

¹⁴ Zie naast de in de vorige noot genoemde publicaties ook: De Munck, *Guilds*, 47-50; Wahl, ‘Participative political institutions’, 69; Liddy en Haemers, ‘Popular politics’; Schilling, ‘Civic republicanism’.

politieke leden werden opgenomen; in andere steden kwam het niet zover, maar werd de corporatieve ideologie wel dominant in de stad.

Aan de basis van de ‘gildebewegingen’ in laatmiddeleeuwse steden in Europa lagen de groei van de bevolking, verstedelijking en de toegenomen specialisatie in de economie in de hoge middeleeuwen. Hierdoor namen de sociale middengroepen, die zich met nijverheid en kleinhandel bezighielden, in omvang en economisch belang toe en gingen zij een fysiek tegenwicht vormen voor de macht van traditionele politieke elites in de stad, met name ridderlijk levende grootgrondbezitters en vroeg rijk geworden kooplieden. Zo ook in de bisschopsstad Utrecht.¹⁵ In de loop van de dertiende eeuw maakte de stad een groei door dankzij het succes van de Rijnhandel (onder andere in wijn) en de toename van regionale handel en nijverheid. Het aantal inwoners nam toe van circa 3000 in 1200 tot 6000 à 7000 een eeuw later.¹⁶ De bisschopsstad verenigde verschillende centrumfuncties op het gebied van bestuur, religie en economie. Er ontstond een groeiende groep kleinhandelaren (*mercenarii*, *marslieden* of *bottermannen*) die welvarender werden. Textielproductie was van ondergeschikt belang in Utrecht, maar daar tegenover stond een gediversifieerde productie van allerhande gewone en luxeartikelen, zoals van leer en metaal.¹⁷ Een teken van de economische en industriële diversiteit vormt de vestiging van verschillende markten, hallen en bruggen in het dertiende-eeuwse stadscentrum.

Uit dezelfde eeuw dateren ook de eerste vermeldingen van burgers die zich op grond van hun professie verenigden in broederschappen of *confraternitates*, met als doel de economische belangen van de groep te behartigen en het toezicht te regelen op de kwaliteit van de productie of handel. In 1233 is in Utrecht voor het eerst sprake van een hanze van Rijnkooplieden, die op dat moment al (veel) langer gevestigd moet zijn in de stad. Waarschijnlijk vormde deze organisatie het voorbeeld voor de verschillende gilden die kleinere handelaren en ambachtslieden per beroepsgroep gingen verenigen op vrijwillige basis.¹⁸

Een groeiende groep van relatief bemiddelde inwoners in Utrecht kreeg aldus belang bij een stadsbestuur dat ook hun belangen zou voorstaan en waarin zij, op grond

---

¹⁵ Het hiernavolgende steunt op: Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; Idem, *Markt*.

¹⁶ Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’. In de veertiende eeuw zou het inwonersaantal verder stijgen tot een geschatte bevolking van 13.000 in 1400.

¹⁷ Maar liefst 5 van de 21 gilden in Utrecht waren met de leder- en bontnijverheid verbonden: de *louwers*, *corduaniers*, *oude corduaniers*, *grauwwerkers* en *riemsnijders*.

¹⁸ Zoals in Keulen, waar de vroegste stichtingsoorkonden en statuten van ambachtsgilden dateren van de periode tussen circa 1150-1250: H. Jakobs, ‘Bruderschaft und Gemeinde: Köln im 12. Jahrhundert’, in: Schwineköper (red.), *Gilden und Zünfte*, 281-309; Schulz, ‘Patriziergesellschaften und Zünfte’.

van hun bijdrage aan de plaatselijke welvaart, een stem zouden krijgen. Vooralsnog echter was dat stadsbestuur in de praktijk voorbehouden aan een beperkte groep families die via een systeem van coöptatie en levenslange benoemingen de schepenzetels bezetten. Ook de plaatsen in het adviserende burgerlichaam, de raad (in Utrecht voor het eerst in 1196 genoemd), werden in de praktijk door leden van dezelfde families ingenomen.¹⁹

Maar Utrecht was in de eerste plaats een stad waarin de burgers de politieke gemeenschap vormden,²⁰ en dat bood ruimte voor aanspraken op medezeggenschap. Vanaf de jaren 1250 treedt in een aantal oorkonden de ‘gemeente’, aangeduid als *universitas* of *communitas*, samen met het stadsbestuur van schout, schepenen en raden op, waarschijnlijk op grond van een verleende toestemming of ingediend verzoek vanuit de burgergemeenschap.²¹ Het betrof in deze gevallen aangelegenheden die economie en handel aangingen, en dus de hele gemeenschap. In het verlengde daarvan waren de burgers ook gericht op rechtsbescherming. In deze context traden in 1267 voor het eerst schepenen en raden in een oorkonde naar buiten samen met de oudermannen van de gilden (*oudermanni confraternitatum*).²² Dit is tegelijk de eerste vermelding van deze verenigingen in Utrecht. Opvallend is dat een jaar voordien, in 1266, een gelijkaardige verklaring was uitgegeven door schout, schepenen, raden en gemeente (*universitas*).²³ Blijkbaar werd het nodig geacht om de brief een jaar later aan te passen en daarbij de oudermannen van de gilden expliciet te betrekken.

Wat uit de oorkonde van 1267 is af te leiden, is dat de gilden (of eigenlijk broederschappen) in Utrecht vehikels werden voor gewone burgers om zich politiek te organiseren en hun wensen aan het stadsbestuur kenbaar te maken. Wat deze wensen waren, en de achterliggende visie op de stedelijke constitutie, bleek enige jaren later tijdens de opstand van 1274-1276. Johannes de Beke beschrijft rond 1340 in zijn Hollands-Stichtse kroniek *Chronographia* een opstand van boeren in het Noord-Hollandse Kennemerland tegen de adel, die zich verspreidde over het noordelijke deel van Holland en het Sticht.²⁴ In de woorden van Beke zouden de Kennemers, die zichzelf

---

¹⁹ Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’.

²⁰ Zoals het oudst bewaarde stadszegel van Utrecht (circa 1196) met het randschrift *signum burgensium civitatis Traiecti* (‘zegel van de burgers van de stad Utrecht’). Zie S. Muller Fz., *Beschrijving der Utrechtsche stadszegels* (Utrecht 1916) 5-10; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, 30 en *passim*.

²¹ S. Muller Fz. e.a. (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht en Den Haag 1920-1959) III, nrs. 1479-1480, 1530, 1532, 1534-1535; zie ook: S. Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford 1997) 184-185.

²² Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, nr. 1721.

²³ *Ibidem*, III, nr. 1694.

²⁴ H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (Den Haag 1973) 221-223; de Middelnederlandse versie: Idem (ed.), *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den

als ‘vrij volk’ betitelden, de Utrechtse burgers opgeroepen hebben om ‘alle edelen die de gemeente bezwaren’ uit de stad te verdrijven en hun goed aan de armen te geven. Onder invloed van hun boodschap zouden de burgers vervolgens de zittende schepenen en raden uit de stad gezet en vervangen hebben door hun eigen oudermannen, die de stad gingen besturen in het algemeen belang (*tot den ghemenen orbaer*).²⁵

In het relaas van de Utrechtse opstand werden de ‘edelen’ dus tegenover de belangen van de ‘gemeente’ of *communitas* van burgers gezet, en gelijkgesteld aan degenen die het stadsbestuur (schepenenbank en raad) beheersten. De verkiezing in hun plaats van de oudermannen van de gilden geeft aan dat zij in de ogen van de gewone burgers hun collectieve belangen (oftewel het ‘algemene belang van de stad’) representeerden. In de bewaarde oorkonden uit deze opstandige jaren figureren ook niet de oudermannen of gilden, maar wel de ‘gemene burgers’ (*universi cives, al der ghemeinte der stat* enzovoort). Zij traden samen met schout, schepenen en raden op om de stad naar buiten toe te vertegenwoordigen.²⁶ Dit doet vermoeden dat de oudermannen hun gezag ontleenden aan een mandaat vanuit de burgergemeenschap, of dat ze dit claimden.

De schepenen slaagden er in dit geval met hulp van buitenaf in om de oude machtsverhoudingen te herstellen. In 1276 greep de bisschoppelijke maarschalk Zweder van Beusichem met een gewapende macht in om het gezag van het patriciaat en van de bisschop in de stad te herstellen. Waarschijnlijk bleef het verzet onder de burgers echter aanhouden, want in 1278 verbonden enkele patriciërs zich in het geheim met een paar Stichtse edellieden en de naburige graaf van Holland, waarna de stad door de laatste werd ingenomen.²⁷ Vervolgens werd naar verluidt een groot aantal burgers uit Utrecht verbannen. Pas twintig jaar later, in 1298, is in de bewaarde oorkonden weer sprake van een optreden van de gemeente (*universitas civitatis*) naast het stadsbestuur.²⁸

De organisatie van politieke acties die een uitdaging vormden aan het adres van het stadsbestuur, berustte dus niet alleen op het gildebroederschap, maar ook, en misschien vooral, op het burgerschap. Dit verraadt een bewuste gemeenschappelijke strategie om de politieke eisen van de afzonderlijke gilden – die op dit vlak samenliepen –

Haag 1982) 143-144.

²⁵ (...) *de senioribus cuiuslibet qui iudicium sive iusticiam in urbe facerent et ad communem utilitatem civilia iura disponerent* (Bruch, *Chronographia*, 221). In de *Nederlandse Beke* van ca. 1393 werd dit vertaald als: *Ende [die burghers] makeden scepene ende rade van den oudermans van elken ambochte, die recht ende oordel deden in der stat ende der stat recht oordinerden tot den ghemenen orbaer* (Bruch, *Croniken*, 144); zie ook: Van Bavel, ‘Rural revolts’, 266-267.

²⁶ Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, nrs. 1871, 1874, 1878, 1985-1986 (over de jaren 1274-1278).

²⁷ Bruch, *Chronographia*, 223-224; Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, 32-33; Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 14-15.

²⁸ Muller e.a., *Oorkondenboek V*, nrs. 2899-2900, 2971; vergelijk: Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 17-18.

zodanig in te kleden dat ze ten opzichte van het stadsbestuur aan legitimiteit wonnen. Jelle Haemers spreekt in dit verband voor de dertiende-eeuwse Vlaamse steden, waar stedelijke opstandelingen vergelijkbare noties rond de gemeente en het algemeen belang inzetten, van een ‘slim gebruik van bestaande discursieve registers’.²⁹ De legitimiteitsclaim van de gilden kon gebaseerd worden op het van oorsprong canoniek-rechtelijke idee dat de gehele gemeenschap, in communale context die van de vrije burgers, het fundament vormde van de gemeentelijke rechts- en bestuursmacht en dat het stadsbestuur, als gedelegeerd vanuit die gemeenschap, ook in het belang van allen behoorde te besturen, en anders vervangen kon worden.³⁰ Dit was – zeker in bisschopssteden – een algemeen geaccepteerd politiek idee, en daarom ook een goede reden waarom de Utrechtse gildebestuurders ervoor kozen om namens de burgerij te ageren, terwijl de gilden zelf de functie kregen om de burgers politiek te organiseren en te mobiliseren.³¹

De omwenteling van 1304

De gildebrief van 8 mei 1304 is het eerst bewaarde document waarin de Utrechtse gilden zelf hun politieke ideeën verwoordden. En ook hierin valt op dat de oudermannen van de gilden het voortouw namen, niet van acties vanuit hun specifieke gilde, maar vanwege de ‘gemene gilden’, ‘onze burgers’ en om het algemene belang (*meen oerbaer*) van stad én land van Utrecht.³² Hierdoor is ook niet met zekerheid te zeggen hoeveel gilden er bij de brief betrokken waren, en of zij op dat moment reeds ingedeeld waren in ‘hoofdgilden’ en ‘lage gilden’, zoals dat uit de verkiezingsovereenkomst van 1341 zou blijken.³³ Zeven punten in de brief hebben betrekking op rechten of plichten van burgers in het algemeen, zoals hun juridische positie en rechtsbescherming, of het recht om handel te drijven (de zogenaamde *mene coep*).³⁴ De gildebestuurders stelden zich met andere woorden

---

²⁹ J. Haemers, ‘The identity of the urban “commoners” in 13th century Flanders’, *Imago temporis. Medium aevum* 10 (2016) 191-213, aldaar 194 en *passim*.

³⁰ Schilling, ‘Civic republicanism’, 14-15 en *passim*.

³¹ Reynolds, *Kingdoms and communities*, 207-208; Dumolyn, ‘Guild politics’, 16, 25, 33 en *passim*.

³² Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-55: aanhef en art. 6-8.

³³ Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’, 216-217 [ch. 1, p. 34-35]. Alleen de bakkers worden genoemd in de gildebrief van 1304; de eerste lijst van 21 gilden dateert van 1347, terwijl in de verkiezingsovereenkomst van 1341 voor het eerst gesproken wordt van de veertien hoofdgilden.

³⁴ Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-55: art. 6-10, 14 en 17. Over het belang van het recht om handel te drijven, zie ook Soly, ‘The political economy’.

eendrachtig op als representanten en beschermers van de belangen van de burgergemeenschap.

Waar het om de concrete machtsverdeling en de inrichting van het stadsbestuur ging, traden de gilden wel met hun organisaties naar voren. In de eerste vijf punten zetten de oudermannen hun plannen uiteen. De twaalf schepenen van de stad, tot dan toe de belangrijkste stadsbestuurders, zouden in het vervolg jaarlijks gekozen worden door de raad. Daarbij werd de traditionele rol van de bisschop om de schepenen bij hun benoeming te beëdiggen genegeerd. De raad zou, op zijn beurt, in zijn geheel door de oudermannen van de gilden gekozen worden, tot 24 raadsleden in totaal. Dit was een verdubbeling van het aantal raadsleden ten opzichte van de periode daarvoor. Bovendien werd impliciet gesteld dat zij allen uit de gilden afkomstig moesten zijn.³⁵ In de praktijk zou dit een omkering van de bestuurlijke verhoudingen betekenen: in plaats van bij de schepenbank kwam het bestuurlijke zwaartepunt bij de van oorsprong adviserende, ‘burgerlijke’ raad te liggen. Het negeren van de rechten van de bisschop-stadsheer bleek ook uit het niet noemen van de schout; in plaats daarvan sprak de gildebrieff alleen van de ‘oudermannen’ (oftewel de oudste leden of voorzitters) van schepenen en raad.³⁶ Dit waren de latere burgemeesters.

Behalve bij de verkiezing van de raadsleden gaven de gildebestuurders zichzelf geen directe rol in het dagelijkse bestuur. Alleen bij zaken die ‘grote schulden’ voor de stad met zich mee konden brengen, moest in het vervolg het advies van de oudermannen zelf ingewonnen worden. Hiermee werd de rol van de oudermannen van de gilden bij de stadsfinanciën, maar ook bijvoorbeeld bij zaken als oorlog en vrede, geformaliseerd.

De plannen waren zeker revolutionair te noemen, maar hoe slaagden de gilden er in om ze tot uitvoering te brengen? Het belang van externe factoren voor de verwezenlijking van de doelen van de gilden blijkt uit de loop van de gebeurtenissen in het voorjaar van 1304. Waar zij in de jaren 1270 faalden vanwege een succesvolle alliantie van hun tegenstanders, profiteerden de gilden rond 1304 juist van hun zwakte en onderlinge verdeeldheid. Zowel bisschop Gwijde (1301-1317) als de graaf van Holland, beiden van de familie van Avesnes, waren sinds 1303 in een oorlog verwickeld met de Vlaamse grafelijke familie van Dampierre. Vanaf eind maart zat bisschop Gwijde daardoor in gevangenschap in Zeeland, terwijl het Vlaamse leger ongehinderd verder

---

³⁵ Namelijk door bij het artikel over de verkiezing van de schepenen expliciet te vermelden dat zij zowel van buiten als binnen de gilden gekozen mochten worden: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 53 (art. 2).

³⁶ Ibidem (art. 4, namelijk de ouderman van de schepenen zou door de raad gekozen worden en die van de raad door de schepenen).

optrok naar Utrecht.³⁷ Enkele dagen later (31 maart) werd de schepenbank verscheurd door een uitbarsting van vetegeweld tussen een aantal patricische families, waarbij drie zittende schepenen omkwamen. Er was in dit verband sprake van een ‘Vlaamse’ partij, geleid door Lambert de Vries, en een ‘Hollandse’ partij onder leiding van Jacob van Lichtenberg.³⁸

De oudermannen stelden zich in de vetezaak aan de ene kant op als brengers van orde en rust in de stad, door zich mede in te spannen voor een bestand tussen de vetevoerende partijen.³⁹ Aan de andere kant werkten zij ook samen met de voorlopige winnaars in het patricische conflict: de Vlaamsgezinde partij van Lambert de Vries, tegenover die van Jacob van Lichtenberg, die omkwam. In elk geval drie van de zeven schepenen die hun zegel en goedkeuring aan de gildebrieff van 8 mei hechtten, zijn te koppelen aan deze partij.⁴⁰ De oudermannen waren dus ook een strategische samenwerking aangegaan met een deel van de patriciërs om hun doelen te bereiken. Ondanks het ‘anti-patricische’ karakter van de gildebrieff voorzag hij in een overgangssituatie ten aanzien van de schepenen die meewerkten aan de totstandkoming ervan. Zij zouden hun leven lang mogen aanblijven als schepenen, en slechts bij hun overlijden of vrijwillige aftreden zouden de opengevallen zetels in het vervolg jaarlijks door de raadsleden toegewezen worden.⁴¹

Van een fysieke strijd of opstand van de kant van de burgers of oudermannen blijkt in deze weken niets uit de bewaarde bronnen, maar het mag aangenomen worden dat het onrustig was in de stad. Het verdrag dat de stad sloot met het Vlaamse leger op 20 april 1304 is het eerste teken dat er een machtswisseling binnen de stad had plaatsgevonden. Niet alleen was Lambert de Vries aangetreden als nieuwe voorzitter van de schepenbank, maar ook de oudermannen van de gilden hadden nu een plaats in de stadsregering ingenomen. In het verdrag zijn namelijk voor het eerst de ‘gemene gilden’ als volwaardige verbondspartner met de Vlamingen opgenomen.⁴² Gezien de rol van de

---

³⁷ HUA, SA 347 (20 april 1304); J. Sabbe, ‘De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland, Holland en Utrecht van 1303 tot 1305’, *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 5 (1951) 225-304; A.J. van den Hoven van Genderen, ‘Een bisschop uit het zuiden. Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland’, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 77-92.

³⁸ Over deze episode vooral Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’.

³⁹ HUA, SA 348-1 (26 april 1304); editie: S. Muller Fz., ‘Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten’, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 9 (1886) 31-125, aldaar 51-53 (hier verkeerd gedateerd op 19 februari 1304).

⁴⁰ Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 22-23.

⁴¹ Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53 (art. 1).

⁴² HUA, SA 347: *Wi Guid sgraven sone van Vlaendren, (...) mitten scepen, ende mitten raet ende*

graaf van Vlaanderen bij de gilderevoluties in het zuiden is het niet vreemd dat hij ook de gilden in Utrecht erkende en protectie verleende. Enkele weken later, op 8 mei, kwam de gildebrieff tot stand.

Het nieuwe stadsbestuur moest het echter al spoedig zonder Vlaamse bescherming stellen, en dat maakte de positie van de oudermannen riskant. De Vlamingen verlieten in de zomer van 1304 de stad, omdat zij elders nodig waren wegens het geleidelijke herstel van de Avesnes.⁴³ De verbannen factie van de Lichtenbergers begon bovendien samen met Stichtse ministerialen een oorlog tegen de stad, hoewel voorlopig zonder veel succes.⁴⁴ In juni 1305 werd bisschop Gwijde vrijgelaten.

In het vooruitzicht van de terugkeer van de bisschop, en in zijn kielzog de partij van Jacob van Lichtenberg, maakten de oudermannen van de gilden opnieuw een strategische keuze. Zij verbraken hun samenwerking met Lambert de Vries in ruil voor afspraken met de stadsheer. Vanuit het bisschoppelijke kasteel Vreeland bij de Vecht kwam bisschop Gwijde op 14 november 1305 tot twee akkoorden met het stadsbestuur. In de eerste brief verzoende de bisschop zich met zijn stad en vergaf hij de inwoners alle inbreuken op zijn gezag sinds zijn gevangename, met uitzondering van Lambert de Vries en vijftien mannen, die de stad en het Nedersticht moesten verlaten. Hij beloofde bovendien samen met acht tot tien oudermannen van de gilden, die niet partijdig waren, over hen te zullen rechtspreken, een teken van hun betrekkelijke neutraliteit.⁴⁵ De bisschop aanvaardde hiermee ook *de facto* het gezag van de gildebestuurders om zijn gezag te herstellen. Vermoedelijk deed hij dit om ze als tegenwicht tegenover de macht van de patricische families en de met hen verbonden ministeriale heren in het Sticht in te zetten.⁴⁶ In de tweede akte bevestigde de bisschop alle privileges die de stad tot dan toe verkregen had en verleende hijzelf nog drie aanvullende voorrechten: dat de raden in het vervolg de schepenen zouden kiezen (zoals de gildebrieff al had gesteld zonder

---

mitten menen ghilden ende mitter meenre stat van Utrecht (...); zie ook Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis*, 111.

⁴³ Sabbe, 'Vijandelikheden', 273 e.v.

⁴⁴ Bruch, *Croniken*, 168-169, vertelt over twee confrontaties in 1305 die de Lichtenbergers verloren tegen de burgers van Utrecht; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nr. 52.

⁴⁵ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 253-255.

⁴⁶ Voor Gwijdes assertieve politiek ten aanzien van Stichtse heren: Van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden', 87-89; en de ervaringen van Gwijdes voorganger Willem van Berthout (1296-1301) met de machtige familie van Lichtenberg, die zelfs tot zijn dood op het slagveld leidden: Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 17-19; vergelijk ook de wisselende politieke verbonden in Luik: G. Xhayet, *Réseaux de pouvoir et solidarités de parti à Liège au Moyen Âge (1250-1468)* (Genève 1997); Idem, 'Le rôle politique des métiers liégeois à la fin du moyen âge', in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson (red.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 361-378; Lantschner, *The logic*, 95-130.

rechtsgrond), dat kooplieden reizend van en naar Utrecht veilig zouden zijn met hun goederen, en ten slotte *der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben*, dat wil zeggen de gehele gildebrieff van 8 mei 1304.⁴⁷ De bevestiging van de nieuwe machtsverdeling in de stad door de bisschop maakte het succes van de gilden voorlopig compleet.

Gildemilities en stadsleger

Een belangrijk aspect van de organisatie van gilden in het algemeen vormde de bewapening van de gildeleden en hun training en inzet in gildemilities. De grondslag voor (de mogelijkheid tot) politieke actie, zoals deze ook vorm kreeg in de Utrechtse gilden, lag uiteindelijk in de bezworen solidariteit tussen de gildebroeders (*confraternitas*), die hen verplichtte tot wederzijdse hulp en bijstand en tot samenwerking in raad en daad.⁴⁸ Bewapening hoorde hierbij. Uit diverse Vlaamse en Brabantse steden is bekend dat stedelijke militieën al langer gebruik maakten van de militaire organisatie van gilden.⁴⁹

Het bestaan in Utrecht van een getrainde, gewapende macht van gildeleden wordt voor het eerst genoemd in 1307, als bisschop Gwijde een verzoening uitsprekt naar aanleiding van de strijd in en om de stad in 1304 en 1305. Om de kwetsbare vrede in de stad te bewaren en nieuwe twisten te voorkomen stelde hij een macht van 40 tot 50 man uit de gilden aan. Zij zouden naast de schout en zijn knechten voorlopig de enigen in de stad zijn die wapens mochten dragen.⁵⁰ De opdracht van de bisschop in 1307 doet veronderstellen dat de gilden op dat moment al langer een gewapende macht in de stad vormden die naar behoeven ingezet kon worden.

Waarschijnlijk namen de Utrechtse gildemilities in deze tijd ook al een deel van de stadsverdediging op zich. De Utrechtse auteur van de *Nederlandse Beke* spreekt voor 1305 met enige trots van de oorlog van ‘de burgers van Utrecht’ tegen de familie en vrienden van Lichtenberg, terwijl duidelijk is dat de gilden in die oorlog een grote rol moesten spelen.⁵¹ In de oorlogen vanaf de jaren 1330 kwamen de gildemilities in elk

---

⁴⁷ HUA, SA 79-1; editie: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 55-56.

⁴⁸ Zie J. Smithuis, ‘Popular movements and elite leadership: Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany’, in: J. Firnhaber-Baker with Dirk Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 220-235; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 795-798, 808-809.

⁴⁹ Wyffels, *De oorsprong*, 105-116; zie ook Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’, 55-56.

⁵⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 170-175, 174.

⁵¹ Bruch, *Croniken*, 168-169; zie ook J. Smithuis, ‘Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (ca. 1393)’, *Medieval Low Countries* 4 (2017)

geval uitgebreid in actie om hun belangen ook buiten de stad te behartigen. Dit blijkt concreet uit een belofte van graaf Reinout van Gelre om krijgsgevangenen op het kasteel Oudegein voor de bisschop en *den menen ghilden* vast te houden, en uit diplomatiek getrouwtrek tussen de gilden en de graaf van Holland over een verschuldigde militaire dienst van 200 man aan de graaf.⁵² Het laatmiddeleeuwse Utrechtse stadsleger, waarbij elke gildebroeder verplicht diende op te komen met zijn eigen bewapening en harnas onder het bannier van zijn gilde en gehoorzaamend aan zijn eigen oudermannen, vond in deze periode dus zijn oorsprong.

De gilden waren tot op zekere hoogte concurrenten van andere indelingen van de burgerij in buurten, parochies, kwartieren en waakdistricten (*waken*). Op het vlak van de politieke en militaire organisatie gingen de gilden deze indelingen echter volledig overschaduwen. Ook de organisatie van de nachtwacht in de waakdistricten namen de gilden over: meedoen aan het waken wordt als voorwaarde voor politieke rechten in het gilde beschouwd in de verkiezingsregeling van 1341. Daarnaast bevestigde deze overeenkomst ook de gewoonte om de 24 raden te kiezen uit de waken: twee per waak, aangevuld met twee raadsliden uit de gilden, die men geschikt vond voor de functie.⁵³ Hierdoor waren in feite de bestaande waakdistricten, waarvan er elf waren in de stad, de basis voor de verkiezing van raadsleden, en niet de gilden afzonderlijk. De gilden werden tussen deze waken verdeeld.⁵⁴ Uit latere bronnen (vanaf 1386) blijkt dat ze ook de basis vormden voor de indeling van de drie eenheden van het stadsleger.⁵⁵ Via de aan de waken gerelateerde indeling in 'gildeslagen' werd bovendien het onderhoud van stadsgracht, muren en torens aan de verschillende gilden toegekend.⁵⁶

Het laatmiddeleeuwse Utrechtse stadsleger kwam met andere woorden rechtstreeks voort uit de milities die de gilden mede aan hun politieke positie hadden geholpen. Het militaire potentieel vormde voor de gemene gilden een niet te onderschatten onderdeel van hun fysieke slagkracht, maar ook van hun zelfbewustzijn, en van de beeldvorming door anderen. Door zich gewapend in te zetten voor vredeshandhaving en nachtwacht in de stad, de verdediging van stedelijke belangen in het

---

57-90, aldaar 66-67, 69 en 83 [ch. 3, p. 92, 94 and 106].

⁵² HUA, SA 371; F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland II* (Leiden 1754) 556-557, 633-634; achtergronden: R. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004) 88-89 en 108.

⁵³ Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, ccx-ccxv en 57.

⁵⁴ De raadslijsten vanaf 1402 in de *raadsdagelijkse boeken* laten zien dat de (22) raadszetels volgens een bepaald systeem werden toegekend aan de gilden binnen de waken, zie Smithuis, 'Gildevertegenwoordiging'.

⁵⁵ Over de latere organisatie, zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, cciv-ccx.

⁵⁶ Van den Hoven van Genderen, 'Toppunt', 127-129; L.C. van der Vlerk (red.), *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht* (Vianen 1983).

Sticht en de bouw van stadsmuren, versterkten de gilden hun symbolische en legitimerende waarde voor de gemeenschap: de gildeleden droegen samen zorg voor de bescherming en verdediging van de stad, óók tegen machtige patricische families zoals die van Lichtenberg.

Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen

Na de terugkeer van bisschop Gwijde bleef de samenwerking tussen de bisschop en de gilden bestaan ten behoeve van het herstel van zijn bestuur. Schepenen, raad en oudermannen onderwierpen zich in 1307 gezamenlijk aan zijn arbitrage.⁵⁷ Alle burgers die in de loop van de tijd verdreven waren, mochten terugkeren. Expliciet stelde de bisschop daarbij dat de burgers die lid van een gilde waren geweest, in hun gilde konden terugkeren, terwijl de andere burgers ook in een gilde ontvangen zouden worden, namelijk dat van hun ambacht of dat van hun keuze, indien zij *van ghienen ambocht* waren.⁵⁸ Daarmee verwoordde hij impliciet het streven van de gilden om alle Utrechtse burgers – ook de patriciërs – in een van de gilden te laten opnemen.⁵⁹ Het vonnis over Lambert de Vries en de zijnen werd uiteindelijk in 1310 uitgesproken door de bisschop en ‘de stad’ gezamenlijk.⁶⁰

Wegens de schaarste aan stedelijke bronnen is veel onduidelijk over de ontwikkeling van het stadsbestuur in de eerste jaren en decennia na de gildebrieff.⁶¹ Enkele vaststellingen zijn wel mogelijk: allereerst, dat er een dagelijks bestuur vorm kreeg van schepenen en raden, waarbij ook de oudermannen van de gilden zich zo nu en dan aansloten. De schepenen keerden met andere woorden als vast onderdeel van het stadsbestuur terug naast de raad, maar ook de oudermannen van de gilden lieten van zich horen. Dit gaf nog vóór 1340 aanleiding tot de ontwikkeling van een dagelijks bestuur van de ‘gemene raad’ of ‘stadsraad’, bestaande uit twaalf schepenen, 24 raadsleden en 42 oudermannen (twee per gilde) die allen jaarlijks verkozen werden. Ten tweede kreeg het burgemeesterschap van de schepenbank en de raad vorm. In het geval van de schepenen gebeurde dit deels ten koste van de door de bisschop aangestelde schout. In imitatie

---

⁵⁷ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 170-175 en 255-256.

⁵⁸ Ibidem, 171 en 174.

⁵⁹ Voor dit proces, zie Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’, 217-218 [ch. 1, p. 36-38].

⁶⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 183-185.

⁶¹ Vergelijk de mogelijkheden die een veel gunstiger bronnensituatie in Brugge bieden: M. Speecke, ‘Het eerste “democratische” regime van Brugge (1302-1310). Een herziening’, *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge* 154 (2017) 233-298.

hierop ontstond bovendien het ambt van de twee overste oudermannen, als voorzitters van het college van oudermannen.

Het ontstaan van deze bestuurlijke innovaties kan in grote lijnen getraceerd worden in de bewaarde oorkonden. Al in 1307 wordt, zoals hiervoor gemeld, gesproken van ‘de schepenen, raad en oudermannen’ die samen de arbitrage door de bisschop accepteren; in 1315 traden bovendien ‘tien mannen van de raad’ op als getuigen in een eigendomskwestie buiten de stad, namelijk twee schepenen, vier raadslieden en vier oudermannen.⁶² Met name het vermelden van ‘de raad’ (*horen rade*) in de laatste bron geeft aan dat er toen al een benaming was ontstaan voor het gezamenlijke bestuur van schepenen, raad en oudermannen. De oudermannen van de gilden maakten echter nog geen deel uit van het dagelijkse bestuur. In andere gevallen waarbij het stadsbestuur betrokken was in deze vroege jaren, komen in de oorkonden alleen de schepenen en raad, of de schepenen en raad met hun oudermannen (burgemeesters) voor. Dit geldt bijvoorbeeld bij een getuigenis in een rechtszaak over een dijk met Holland (1323), of bij overeenkomsten met de bisschop over de pacht van de stedelijke gruit en tol (1327, 1328).⁶³ Opvallend is dus ook dat er geen sprake van was dat de schepenen minder belangrijk geworden waren dan de raadslieden, maar dat zij meestal gezamenlijk optraden, de schepenen zoals vroeger voorop.⁶⁴

In de jaren 1330 lijken de oudermannen echter steeds meer tot dit dagelijkse bestuur te zijn toegetreden, getuige enkele vermeldingen van de gemene of *mene raed*.⁶⁵ In 1332 is daarbij voor het eerst sprake van de ‘oude en nieuwe raad’, waarbij de ‘nieuwe raad’ de gemene raad of stadsraad van het lopende jaar was, en de ‘oude raad’ die van het jaar daarvoor.⁶⁶ In zijn voltallige samenstelling bestond dit lichaam in Utrecht uit maar liefst 156 man. De stadsraad en de ‘oude en nieuwe raad’ zouden er een grote toekomst tegemoet gaan.⁶⁷

---

⁶² Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 255-256 (1307); HUA, SA 274 (25 mei 1315), waarin Hubrecht van Vianen en Jacob van Lichtenberg stellen (...) *dat wi daer over ende ane waren ende anders vele goeder lude daer die stat van Utrecht dade houden ten hylighen tien manne van horen rade alse tue scepene, vier raetsmanne ende vier oudermanne van hore stat* (...). Ook het bestand van 1304 werd afgekondigd door schepenen, raad en oudermannen: Muller, ‘Stukken’, 51-53.

⁶³ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nrs. 300, 540, 575, 789 en 850 (over de periode 1314-1328).

⁶⁴ Zie ook Muller, *Rechtsbronnen* IV, 22-23. Bij toepassing van de gildebrieff werden de schepenen wel jaarlijks door de raadslieden gekozen.

⁶⁵ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 1211 (uit 1337); HUA, SA 313 en 315 (beide 1338).

⁶⁶ Muller, *Rechtsbronnen* I, 56-57.

⁶⁷ *Ibidem*, IV, *passim*; Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging?’, zie ook Camphuijsen, *Scripting justice*; en vergelijk voor Duitse steden: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 327 e.v.

De positie van de schout als bisschoppelijke ambtman en formele voorzitter van de schepenbank werd in dit nieuwe ‘burgerlijke’ bestuur lastiger. In de gildebrieff kwam hij niet voor. Weliswaar was niets aan zijn functie veranderd, maar hij kreeg weinig ruimte om een eigen (bisschoppelijke) koers te varen. Een ongedateerde klachtbrief van bisschop Gwijde of zijn opvolger Frederik van Sierck (1317-1322) noemt diverse inbreuken door het stadsbestuur op het gebied van de hoge rechtspraak en spreekt zelfs van ‘hun schout’, als blijk van hoe weinig controle hij ervoer over het handelen van zijn eigen ambtman.⁶⁸ De schout raakte langzaam ‘op drift’ in het stadsbestuur.

Naast de schout ontwikkelde zich vooral de functie van burgemeester van schepenen en van de raad. De eerste vermelding van de ‘burgemeesters’ (*borghermeester, borghermeysters*) dateert van 1329.⁶⁹ In verschillende belangrijke stukken vanaf eind jaren 1320, zoals verbonden of afspraken met de bisschop en de graaf van Holland, worden zij vóór schepenen en raad (of de gemene raad, zoals in 1337) genoteerd.⁷⁰ Zij gingen dus een belangrijke rol spelen in de vertegenwoordiging van het stadsbestuur naar buiten toe. Op zeker moment werden zij daarbij vergezeld door de twee ‘overste oudermannen’ als voorzitters van het college van oudermannen van de gilden. Aangenomen kan worden dat deze functie ontstaan is naar voorbeeld van de organisatie van de schepenbank en raad. Voor de periode tot 1340 beschikken we slechts over één vermelding van deze overste oudermannen, maar deze is dan ook meteen belangrijk: in 1328 werden zij samen met de burgemeesters uit hoofde van hun ambt in de raad van de bisschop opgenomen.⁷¹

Hoe wisten de oudermannen van de gilden hun rol in het dagelijkse stadsbestuur te vergroten, via directe aansluiting bij de schepenen en raad, of via vertegenwoordiging door de overste oudermannen? De gildebrieff van 1304 biedt hiervoor één aanknopingspunt, namelijk het recht dat zij zichzelf toebedeelden om te adviseren in voor de stadsfinanciën belangrijke zaken. De kans om dit recht uit te buiten hadden zij echter voornamelijk te danken aan externe ontwikkelingen, namelijk de zwakke financiële en politieke positie van de bisschop-stadsheer en de gevolgen die dit had voor de stad. Met name bisschop Jan van Diest (1323-1340) raakte tijdens zijn regering in zulke grote financiële problemen dat hij sterk in de invloedssfeer van de machtige graven van Holland en Gelre kwam. Dit leidde in de jaren 1330 zelfs tot hun voogdijschap over

---

⁶⁸ Muller, ‘Stukken’, 53-54; verder over de schout van Utrecht: Muller, *Rechtsbronnen IV*, 39-46.

⁶⁹ Muller, *Rechtsbronnen IV*, 24-25; vergelijk ook: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 227-229.

⁷⁰ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nrs. 872, 875, 1038, 1132 en 1211 (periode 1329-1337); HUA, SA 363, 377.

⁷¹ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 835.

respectievelijk Neder- en Oversticht, wat zeer in het nadeel van Utrechts handelsbelangen was.⁷² In deze situatie kunnen de oudermannen van de gilden de mogelijkheid hebben gekregen om zich in toenemende mate met zaken van stads- en landsbelang rechtstreeks in te laten.

De context van de benoeming van de overste oudermannen in de bisschoppelijke raad is in dit verband illustratief. In 1328 zat de bisschop financieel aan de grond en was hij in grote mate afhankelijk van zijn geldschieters, onder wie het stadsbestuur van Utrecht. Dit was voor Jan van Diest voldoende reden om de burgemeesters en overste oudermannen in zijn raad op te nemen, en hen te beloven om elke beslissing over zijn wereldlijke rechten in het Nedersticht (het land van Utrecht) aan hen voor te leggen.

De gilden kregen bovendien in deze omstandigheden de kans om zich opnieuw te profileren als beschermers van de stedelijke belangen in het Utrechtse achterland. De conflicten en oorlogen die in de jaren 1320 en 1330 in dit gebied ontstonden met graaf Willem III van Avesnes (1304-1337) en de met hem verbonden patricische familie van Lichtenberg lijken in dit verband zowel het karakter te hebben gehad van een oorlog tegen externe vijanden als van een interne strijd tegen de machtsposities van patricische families in stad en land van Utrecht. Vanaf 1329 waren oorlogshandelingen bij de waterwegen in het grensgebied tussen Holland en het Sticht, waar veel vrienden en verwanten van de familie van Lichtenberg gevestigd waren, aan de orde van de dag.⁷³ Pas in 1340 kwam een (voorlopige) verzoening tot stand tussen de graaf, op dat moment tevens voogd van het Nedersticht, en – letterlijk – ‘de gilden en de burgers’ van Utrecht.⁷⁴

Een nieuwe stedelijke constitutie

In het jaar 1340 zag ook het Stadsboek het licht: een redactie van bestaande en nieuwe keuren met betrekking tot rechtspraak en bestuur in de stad, die samen de ‘grondwet’ van de laatmiddeleeuwse stad zouden vormen.⁷⁵ Naast de voogdij van de graaf en andere problemen met Holland bracht ook het overlijden van bisschop Jan van Diest in juni 1340 nieuwe uitdagingen. Pas eind 1342 zou er een nieuwe bisschop komen, in de persoon van Jan van Arkel (1342-1364).⁷⁶ Tegen deze achtergrond is het te verklaren dat het

---

⁷² S. Muller Fz., ‘Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten’, in: Idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 1-25; Van den Hoven van Genderen, ‘Toppunt’, 125-127.

⁷³ Zie ook De Graaf, *Oorlog*, 107-108.

⁷⁴ Van Mieris, *Charterboek* II, 556-557, 627-628, 633-636. Citaat van p. 633 (8 april 1340).

⁷⁵ HUA, SA 7; Muller, *Rechtsbronnen* I, 4-68 (editie), en IV, 353-362 (toelichting).

⁷⁶ Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, 97-99.

stadsbestuur de bestaande bestuurlijke praktijken wilde vastleggen, expliciet *om ghemac ende vrede te houden binnen onser stat*.⁷⁷ De eerste redactie van het Stadsboek werd in meerdere fasen samengesteld en afgekondigd in 1340 en 1341.⁷⁸

Het Stadsboek formaliseerde een aantal bestuurlijke innovaties sinds 1304 en laat daarom bij uitstek zien hoe het stadsbestuur en het politieke discours sinds de gildebrieff van 1304 geëvolueerd waren. Het was samengesteld door de oude en nieuwe raad en werd afgekondigd door het voltallige stadsbestuur, inclusief de schout. In 1341 werd echter afgesproken dat ook de gildeledenvergaderingen, de zogenoemde ‘gemene morgenspraak van alle gilden’, hun toestemming aan opname of wijziging van stukken in het Stadsboek moesten geven. Dit betekende in de praktijk dat uiteindelijk de gildeleden zelf, althans de gildeleden met burgerrecht, de inhoud van de Utrechtse constitutie bepaalden, samen met de oude en nieuwe raad.⁷⁹

Meteen in het eerste hoofdstuk, ‘over het huisrecht’, werd de werking van de stadsraad omschreven, zoals de zittingsdagen (minstens één dag per week), diverse procedures en gedragsregels.⁸⁰ Daarbij valt op dat de leden van de drie colleges – schepenen, raadsleden en oudermannen van de gilden – steeds op deze manier naast elkaar worden genoemd. Ook hun voorzitters, de burgemeesters en overste oudermannen, kregen gelijkaardige uitvoerende bevoegdheden. Zij konden onder andere hun eigen college vrij convoceren en in overleg met elkaar de oude raad samenroepen, ‘zo vaak als hun nuttig lijkt en in het belang van de stad’.⁸¹ Hier ontstond het instituut dat later in de veertiende eeuw bekend ging staan als de ‘vier oversten’.

De overeenkomst over de verkiezing van stadsbestuurders van 20 januari 1341 is misschien het bekendste onderdeel van het Stadsboek.⁸² Deze bood een aanvulling op de bepalingen in de gildebrieff en is daarom ook wel gekenschetst als de ‘tweede gildebrieff’. Dit is begrijpelijk, maar feitelijk onjuist, aangezien hij een product was van de oude en nieuwe raad, en niet van de oudermannen van de gilden zoals in 1304. Deze overeenkomst regelde voor het eerst de wijze van de jaarlijkse verkiezing van de gildebestuurders binnen de gilden en van de twee overste oudermannen.⁸³ De

---

⁷⁷ Muller, *Rechtsbronnen* I, 4.

⁷⁸ Het werd daarna nog aangevuld met nieuwe stukken tot in 1379, maar deze blijven in dit bestek buiten beschouwing.

⁷⁹ Muller, *Rechtsbronnen* I, 34-36 (art. 2), 68.

⁸⁰ *Ibidem*, 4-6.

⁸¹ *Ibidem*, 4 (art. 3).

⁸² *Ibidem*, 34-36.

⁸³ De twee oudermannen in elk gilde door loting van vijf kiesmannen onder de kiesgerechtigde gildeleden; de twee overste oudermannen door loting onder de 42 nieuwe oudermannen van vijf kiesmannen, die de overste oudermannen uit de leden van de veertien hoofdgilden moesten kiezen: *Ibidem*, art. 3 en 9. De wijze van verkiezing van de burgemeesters was al in de gildebrieff van 1304

burgemeesters, overste oudermannen en de kameraar mochten bovendien pas na vier jaar weer in dezelfde of elkaars ‘stoel’ zitten, ongetwijfeld om te grote machtsconcentratie bij deze bestuurders te voorkomen. Andere belangrijke zaken die deze overeenkomst regelde, waren wie stemrecht in het gilde had, en op welke wijze leden tot gilden mochten worden toegelaten die het gilde niet ‘met de hand voerden’ (politieke leden met andere woorden). De overeenkomst stroomlijnde dus ook eventuele verschillen tussen de gilden onderling in de verkiezing van hun bestuurders en in de toelating van nieuwe leden.

Het Stadsboek van 1340-1341 was een overwinning voor de gilden. Uit deze optekening blijkt dat de gilden een positie in de stad verworven hadden die de stad een volledig corporatieve grondslag gaf. De nieuwe praktijken die op basis van de gildebrief van 1304 geleidelijk ingang hadden gevonden, en die nog meer invloed aan de gilden gaven door directe deelname van de oudermannen aan het dagelijkse bestuur van de stadsraad, werden bevestigd en vastgelegd voor de toekomst. Daarbovenop bevestigde het Stadsboek het recht op directe inspraak via de gildeledenvergadering of morgenspraak. De gilden waren met andere woorden het fundament van het politieke bestel van de stad geworden en de burger-gildeleden de politieke gemeenschap. De evolutie van het stadsbestuur naar een ‘gildebestuur’ met ‘politieke gilden’ was voltooid.

De kaders die het Stadsboek bood, zouden vervolgens bijna twee eeuwen lang hun gelding houden in de stedelijke politiek van Utrecht. Ook na de veranderingen die keizer Karel V in 1528 als nieuwe machthebber doorvoerde, kan aangetoond worden dat de ervaring van twee eeuwen gildebestuur invloed had op lokale politieke praktijken en het discours tot in de periode van de Bataafse Revolutie.⁸⁴

Besluit

In dit artikel is de politieke en institutionele opkomst van de ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht over een lange periode rond de gildebrief (1304) bestudeerd. Nagegaan werd hoe deze organisaties er in slaagden het stadsbestuur duurzaam om te vormen tot een meer representatief en op corporatieve basis georganiseerd bestuur. Uit de analyse blijkt dat externe omstandigheden daarbij cruciaal waren. Rond 1304 en in de decennia daarna profiteerden de gilden van de politieke en financiële zwakte van de bisschop-stadsheer en van het bestaan van meerdere

---

geregeld: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53 (art. 4).
⁸⁴ Prak, ‘Corporate politics’; Idem, ‘Citizens, soldiers and civic militias’; Idem, ‘Gilden, schutterijen’.

machtscentra binnen en buiten de stad die niet altijd met elkaar samenwerkten. Dit maakte bisschopssteden in het algemeen gunstige plaatsen voor gildebewegingen.⁸⁵ Ook in de bisschopsstad Luik werden dergelijke mechanismen geconstateerd.⁸⁶ Het succes van de gilden hing in deze middelgrote steden dus minder af van de economische structuur van de stad, maar eerder van politieke factoren. In Utrecht zorgden de traditionele banden tussen patricische families, plattelandsministerialen en de graaf van Holland – de invloedrijkste wereldlijke heer in Utrecht naast de bisschop – daarbij voor de nodige vijanden, die de boodschap van de gilden dat zij in het algemene belang van de stad en de burgers optraden, ondersteunden.

De integratie van burgerij en gildegemeenschap, die zowel een praktische als een ideologische kant had, vormde een ander belangrijk element in de succesvolle verwerving van politieke rechten door de gilden. De gilden maakten aan de ene kant gebruik van het bestaande politieke discours dat de burgers en het algemene belang van de stad centraal stelde. Aan de andere kant verleende de gildevereniging gewone burgers nieuwe mogelijkheden om hun wensen te uiten en politiek in actie te komen. De gildeorganisatie faciliteerde bovendien de institutionalisering van de pas verworven politieke invloed, via de zelfgekozen oudermannen, de morgenspraken en de gildemilities. De organisatie van de stadsverdediging en de nachtwacht, die de gilden in belangrijke mate naar zich toe hadden getrokken, was daarbij symbolisch van groot belang om de eenheid tussen alle gilden en hun belang voor de stedelijke gemeenschap als geheel te verbeelden.

In de omvorming van de Utrechtse gilden tot politieke gilden en hun verwerving van een centrale positie in het stadsbestuur kunnen enkele mijlpalen worden aangewezen. De eerste, cruciale mijlpaal was de gildebrief van 1304, die in een crisissituatie tot stand kwam en de ‘gemene gilden’ een grote mate van autonomie gaf en een formele rol in het stadsbestuur, via de verkiezing van raadsleden uit de gilden evenals een adviserende/controlerende rol van de oudermannen in het beleid van de stad. Een tweede mijlpaal vormde de openstelling van de gilden voor burgers ‘zonder ambacht’, die lijkt te zijn ingezet door het arbitragevonnis van bisschop Gwijde van Avesnes in 1307.⁸⁷ De evolutie werd voorlopig afgesloten door de afkondiging van het Stadsboek en de nieuwe verkiezingsovereenkomst in 1340-1341. Hieruit blijkt dat de politieke gemeenschap van Utrecht was gaan samenvallen met de gemeenschap van alle gildeleden met burgerrecht, en waarin de deelname van de oudermannen van de gilden aan het dagelijkse bestuur van

---

⁸⁵ Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”, 97-98 en *passim*.

⁸⁶ Xhayet, ‘Le rôle politique’; Lantschner, *The logic*, 95-130.

⁸⁷ In Luik kwam deze stap opvallend genoeg veel later, in 1384: Xhayet, ‘Le rôle politique’, 363.

de stadsraad werd bevestigd. Een groot deel van deze ontwikkelingen vloeide voort uit de bestuurlijke praktijk over een periode van meerdere decennia en was dus mede afhankelijk van de politieke gebeurtenissen en omstandigheden van het moment. Dit verklaart misschien ook waarom, zoals Steven Epstein al stelde, de groei en rollen van ambachtsgilden nergens echt dezelfde waren.⁸⁸

Opvallend is dat uit de (schaarse) Utrechtse bronnen tot 1340 een grote mate van eendracht van de gilden spreekt in hun politieke strategie, communicatie en handelen: er is slechts sprake van ‘de (gemene) gilden’ en niet van gilden afzonderlijk. Deze eenheid zouden zij na 1340 niet bewaren. Al in 1346 vond er een grote gewapende confrontatie in de stad plaats waarbij gilden en hun leden aan beide zijden in het politieke conflict betrokken waren.⁸⁹ In het algemeen kan men zich afvragen of de openstelling van de gilden voor niet-ambachtelijke leden ook een keerzijde had, namelijk een verzwakking van hun oorspronkelijke ambachts- en kleinhandelskarakter. Het is daarom ook de vraag in hoeverre de centrale positie van de ‘politieke gilden’ in het stadsbestuur als het ideale einddoel moet worden beschouwd voor de gilden in steden. Eerder gaf deze ook de mogelijkheid voor nieuwe spanningen en een verzwakking van het representatieve karakter van het stadsbestuur, doordat de oude elite de kans kreeg binnen de gilden weer een machtspositie op te bouwen. In veel steden in de Zuidelijke Nederlanden behield het patriciaat (*poorterij*) daarentegen zijn eigen politieke organisatie, waardoor de ambachtsgilden daar mogelijk beter in staat waren om hun rol als vertegenwoordigers van de niet-elitaire burgerij te behouden.⁹⁰

Een uitbreiding en vergelijkende opzet van het onderzoek zou in dit verband nog beter kunnen laten zien hoe het politieke en institutionele proces rond de gilden in verschillende steden en omstandigheden verliep en of hierin specifieke patronen te herkennen zijn. Met name de gevolgen van geconstateerde verschillen tussen grote economische centra, zoals Brugge en Gent, en middelgrote (bisschops)steden, zoals Utrecht en Luik, waar de opkomst van gildebesturen eerder een politieke kwestie was, zouden beter onderzocht kunnen worden.

---

⁸⁸ S.E. Epstein, *An economic and social history of later medieval Europe, 1000-1500* (Cambridge 2009) 102.

⁸⁹ Zie Smithuis, ‘Popular movements’; Dumolyn en Haemers, ‘Patterns of urban rebellion’.

⁹⁰ Vergelijk: Dumolyn, ‘Guild politics’, 46-47; Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’.